

22 בנובמבר 1994

לא פורסם

נכתב בעקבות מאמר ביקורת של אביגדור פלדמן על ספרה של פרופ' גבזון

נקמת הפוליטיקה, זכויות אדם אוניברסאליות ופונדמנטליזם פרוטוקולארי \ רות גבזון

לאידיאל של זכויות האדם – כמו לזה של השלום – קורה לפעמים דבר מעניין: איש אינו יכול להתנגד, כעקרון, לכבוד האדם, להגנה על זכויות אדם, או לשלום. אבל כאשר יש הסכם שלום מסוים, או נקיטת עמדה מסוימת המתחייבת מזכויות אדם, נראה כי המצב מורכב יותר, שנוי יותר במחלוקת. כך קרה גם בעקבות פרסום ספרי, "זכויות אדם בישראל" שהינו עיבוד של סדרת הרצאות שנשאתי במסגרת האוניברסיטה המשודרת, במטרה להעמיד הקדמה שווה לכל נפש לעיון בנושא זה בישראל. למותר לציין כי במאמר זה לא אתייחס לספר. מטרתי הינה לנתח את הנחות היסוד של האידיאל של זכויות אדם לאור הביקורת המושמעת על תפיסה מעין זו המוצגת בו.

בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה הייתה עדנה לרעיון של זכויות האדם. כל חברות האו"ם, בלי קשר למשטרן או לעמדתן הפוליטית, היו נכונות להסכים להכרזה האוניברסאלית על הזכויות המנויות בה, ולרעיון כי שמירה על זכויות אדם היא דרך חיונית להבטחת השלום וכבוד האדם, ולמניעת הישנותן של זוועות כאלה שקרו באותה מלחמה. ההכרזה קובעת, בלשון כללית, את הזכויות המרכזיות: זכות לחיים ולביטחון, זכות לחירויות יסוד כגון חופש הביטוי, המחאה וההתאגדות, זכויות לשוויון ולא-הפליה, זכויות לכבוד ולפרטיות, זכות להליך הוגן (כגון זכות למשפט פומבי ולייצוג) וזכויות רווחה יסודיות כגון זכויות לתנאי חיים מינימאליים, למחסה, לחינוך ולבריאות. היא גם מטילה חובה על המדינות לדאוג, כל אחת בתחומה, לשמירה על זכויות אדם בסיסיות אלו. אותה עמדה הניבה אמנות בינלאומיות כגון אמנת ז'נבה הרביעית, האמנה למניעת הפליה גזעית (ובעצם הפליה על בסיס גזעי, לאומי או דתי), האמנה למניעת עינויים, האמנות לזכויות אזרחיות ופוליטיות ולזכויות חברתיות וכלכליות, וכדומה.

תפישת ההכרזה מבוססת על שני יסודות קשורים. מטרתה העיקרית הינה ליצור הסכמה לגבי יסודות ערכיים מינימאליים, שיש להם תביעה לאוניברסאליות אנושית, ואשר לכן ניתן להטיל אותם כאילו ציפים מחייבים על כל המדינות. זכויות האדם צריכות להתיישב לא רק עם צורות שונות של משטר וצורות שונות של התארגנות חברתית וכלכלית, אלא שההגנה עליהן צריכה להתיישב גם עם רוב ההכרעות הפוליטיות הספציפיות הנעשות במדינות השונות. זכויות האדם, לפי תפישה זו, הן אוניברסאליות וחלות על הכל, אולם הן אינן נוקטות עמדה ואינן מכריעות בשאלות מהותיות של האינטרס הציבורי של חברות שונות. מקל וחומר, האידיאל של זכויות האדם אינו תלוי באימוציה של תיאוריה מסוימת - תיאורית או נורמטיבית – על מהות האדם, החברה, והחיים הטובים. זוהי העמדה העקרונית שהצגתי בספרי.

למרות הכלליות של עקרונות אלה, יש להם השלכות חשובות. בגלל השלכות אלה, יש כאלה התופשים את העקרונות כמוטעים ומסוכנים, לעיתים מתגלע ויכוח על השלכות אלה, שבאמצעותן

ניתן להאיר מחלוקות יסודיות לגבי מעמדו והיקפו של האידיאל של זכויות אדם ולגבי טיבו של מאבק לזכויות אדם. אולם דיון זה מסתבך בגלל ההצלחה הגדולה של האידיאל של זכויות האדם: גם אלה שטוענים נגד מאפייניו המרכזיים, משתמשים בו במאבקהם הפוליטיים הספציפיים, ואינם מעיזים להיראות בגלוי כאויביו. לעיתים, בגלל בלבול מושגים, הם גם מצליחים. בכך הם עשויים לקדם צורות מסוימות של ראיית הטוב האנושי והחברתי, אולם הם מאיימים על כוחו הייחודי של אידיאל זכויות האדם. במלחמה הסמויה הזאת נגד אידיאל זכויות האדם מאשימים את תומכיו הן בנאיביות או טעות ערכית והן בשטחיות בתפישת משמעות הקיום האנושי וערכו.

אני אכן מאמינה בעליונות הנורמטיבית של אידיאל זכויות האדם כיסוד אוניברסאלי משותף לכל החברות האנושיות. אני מוכנה לקבל את המחיר לפיו, במסגרת מאבק לזכויות אדם, אי אפשר להיאבק באופן מלא למען כל המרכיבים של הטוב האנושי והחברתי, אלא רק למען אלה שהם אכן אוניברסאליים. אלה הינם מעטים - אך חשובים. זכויות אדם - מפני שהן המינימום הנובע מראיית כל אדם כראוי לכבוד - מגיעות לכל אדם, בלי קשר לגזעו, דתו, מינו, לאומו או דעותיו הפוליטיות. ארגון לזכויות אדם חייב, לכן, להיאבק על זכויות האדם גם - ואולי בעיקר - כאשר אלה נשללות מאנשים שרוב חבריו תופסים כאויבים. מן הצד השני - יהיו מאבקים של הקבוצות שרוב חברי הארגון הזה רואים כאחים לנשק שאינם מאבקים על זכויות האדם. מכיוון שכך, וודאי הוא שאיני מסכימה כי מחויבות לתפישה כזאת של זכויות אדם אינה נאיבית, מוטעית או מטעה. האתגר שטענות אלה מציב הינו חשוב ורציני. אני רק התחזקתי בעמדתני לאחר התמודדות עם הביקורת, ובמאמר זה אני מזמינה את הקורא להתמודדות דומה.

הביקורת על אידיאל זכויות האדם כפי שהצגתי אותו בא משני מקורות קשורים: יש ביקורת על הקביעה כי זכויות האדם הן אוניברסליות, ויש ביקורת על ההבחנה בין מאבק לזכויות אדם ובין מאבק לקידום רעיונות חברתיים-פוליטיים מסוימים. הטענה מן הפרטיקולריות (ונגד האוניברסליות) יכולה להיטען ברמות שונות. במקרים רבים היא באה, למשל, מתוך תפישת עולם דתית. נטען אז כי למאמין בדת (לפעמים נטען כי הדבר מגיע לו בשל חופש הדת, המובטח בין זכויות האדם הבסיסיות) העדפה פנימית והכרחית למצוות דתו. כך, למשל, אם הדת היהודית מחייבת איסור נישואי תערובת, או חובת ייבום וחליצה - מוצדק יהיה בחברה יהודית כמו ישראל לתת לאלה לגבור על ההוראות המחייבות שמירה על כבוד האישה ושוויון כלפיה. אם היא מחייבת, או מתירה, רצח עממים אויבים, שלילת זכויות פוליטיות מלא-יהודים, או הפלייתם לרעה - מותר יהיה (ואולי ראוי) לאמץ עקרונות אלה בהתנהגות הפוליטית של מדינת ישראל כאן ועכשיו. טענה זו מתנגדת לקביעה כי זכויות האדם, כפי שפורשו במסורת המערבית, הן אכן עליונות על המסורת השבטית המבססת ערכים אחרים.

את נקמת הפוליטיקה בזכויות האדם מצד הימין הלאומי-דתי ראינו שוב לאחרונה כאשר נטען (בצדק) שזכויות האדם של קיצוני הימין נפגעו כאשר ארגוניהם הוצאו אל מחוץ לחוק, כאשר הושמו במעצר מינהלי, כאשר לא הותר להם להיפגש עם עו"ד והם נחקרו תוך "הפעלת לחץ פיזי מתון" ע"י שירותי הבטחון. רוב המוחים עתה שתקו - ואף בירכו - כאשר פגיעות חמורות הרבה יותר ורחבות-היקף הרבה יותר נעשו כלפי אויביהם.

טענה דומה, ברמה כללית ועקרונית יותר, מושמעת לעיתים מתוך פרספקטיבה של פילוסופיה פוליטית ותפישה כוללת של הטוב האנושי. בדרך כלל זוהי ביקורת הבאה מן השמאל הביקורתי. לפי עמדה זו ערכים אוניברסאליים אינם קיימים כלל ועיקר. כל מה שיש הן תת-תרבויות שונות, שלכל אחת מהן מערכת ערכים משלה. לפי עמדה זו, הטענה לערכים אוניברסאליים אינה רק טעות מטה-אתית או אנתרופולוגית. למעשה, ובהכרח, זהו ניסיון של תת-תרבות אחת (במקרה שלנו – ליברליזם מערבי) לאכוף את ערכיה הפרטיקולאריים על תרבויות אחרות. שלא כמו ניסיונות גלויים לעשות זאת (כמו למשל, טיעון דתי למען אכיפת ערכי דת), מסורת זכויות האדם – כך נטען – מסווה את הכוונות של תת-התרבות הספציפית הזאת במחלצות אוניברסאליות. לשמאל הביקורתי עמדה דומה לגבי המערכות הפוליטיות והמשפטיות: מערכות אלה הן כוונות ומשרתות אינטרסים ספציפיים, בעוד שכוונות זו מסווה במליצות של טובת הכלל או רצון העם בהקשר הפוליטי, וניטרליות שיפוטית לגבי בתי המשפט. השמאל הביקורתי משלב, בדרך כלל, ביקורת זו עם עמדות מהותיות עשירות מאוד לגבי הטוב האנושי. יש בו העדפה גדולה לאנשים חושבים, המשלבים ביקורת חברתית עמוקה עם מחויבות לפעילות ציבורית ולשינוי סדרי עולם במטרה לקבל יותר צדק חברתי ופחות דיכוי. מתוך החזקה בעמדות אלו נלחם השמאל הביקורתי (כמו גם גישות קהילתיות) במה שהם מזהים כעמדה הליברלית השלטת, אשר לדעתם רואה אנשים כאטומים חסרי הקשר תרבותי, שמאבקייהם מתמצים ברצון להשיג לעצמם את מקסימום החירות להמשיך להיות אטומים העוסקים רק באינטרסים הפרטיים שלהם. מתוך עושר הבסיס התיאורטי של עמדות אלה, ומתוך עמדותיהם הפוליטיות של אנשי שמאל קשה לפעמים לראות בבהירות שגם הם לוחמים נגד האוניברסליות ונותנים לגיטימציה לעמדות רלטוויסטיות ופרטיקולריסטיות.

השמאל – ביקורתי או "רגיל" – מזוהה לעיתים קרובות עם זכויות האדם. זיהוי זה מאפשר ניגוח של מאבק לזכויות אדם בידי הימין. הסיבה לכך היא כי במקומות רבים השמאל אכן מתייבב לצידם של מדוכאים, והוא אז משתמש בכל כלי הנשק שברשותו – כולל זכויות האדם. אולם יש בשמאל הביקורתי סתירה עמוקה בין היסוד הביקורתי, המאפיין כל דבר כפוליטי, יחסי וכוחני, ובין היסוד האידיאולוגי-יעקוביני הספציפי, הניצל משום מה מהתיוח של הכוונות והיחסיות. השמאל מתהדר בכך שהיסוד האידיאולוגי-יעקוביני שלו הינו עשיר ומורכב ואינו מסתפק בעקרונות המסגרת ה"רזים" של הליברל המצוי. דווקא משום שתוכן זה הינו באמת עשיר ומורכב (ובחלקים שלו הינו מאוד מושך לגביל), אין הוא יכול להיות אוניברסלי. ההטעיה עליה מלין השמאל היא נחלתו: דווקא הוא אינו מכבד בחירות ערכיות, כנות ככל שתהיינה, השונות מאלה בהן הוא מחזיק.

מחויבות לזכויות אדם אינה מצריכה נקיטת עמדה בין הליברליזם ומבקריו. את ההכרזה האוניברסאלית על זכויות האדם קיבלו במשותף דמוקרטיות ליברליות מערביות ומשטרים קומוניסטיים. הויכוח על המידה הטובה, כמו זה על ההבחנה בין פרטי וציבורי, מתנהל בתוך הדמוקרטיה המערבית. אחד מן המאפיינים החשובים של מאבק לזכויות אדם הינו דווקא זה שהוא אינו חייב לקשור את עצמו למחלוקות התיאורטיות על טבע האדם והחברה. ניתן להתווכח על השאלה אם ראוי לאסור ביטויים גזעניים, או הפליה מטעמי לאום, או להשתמש במעצרים מנהליים, או לפרסם פרטים אינטימיים על חייו של אדם – בלי לעסוק בהגותם (המרתקת) של ארנדט, גירץ

ופוקו. עיסוק כזה מביא למחלוקות תיאורתיות (מרתקות אף הן). הוא עלול רק להסיט את תשומת הלב מן העיסוק הישיר בסוגיות של היקף ההגנה הראוי על זכויות האדם.

נכון שיש הרבה הבדלים חשובים בין פרטים ובין תרבויות שבטיות. נכון שפרטים מובנים במידה רבה (אם כי לא באופן מוחלט) ע"י התרבויות בהן הם גדלים. למרות זאת מוצדקת האוניברסליות של כמה ערכי יסוד כי למרות שפרטים מעוצבים במידה רבה ע"י תרבותם הייחודית, יש לבני אדם ככאלה גם הרבה מאפיינים משותפים, ויש לחברות אנושיות נטיות דומות לשעבוד וכפיה. זכויות האדם הן ניסיון לגבש מסגרת שתמנע פגיעות חמורות בפרטים. בתוך המסגרת הזאת, פרטים וחברות יכולים לפעול כרצונם. רצונם זה ייקבע, במידה רבה, ע"י המורשת התרבותית הייחודית שלהם.

תיאור זה מציג דווקא את מסורת זכויות האדם על רקעה הליברלי כעמדה המורכבת יותר: היא מקבלת ומאפשרת יותר בחירות, יותר הכרה ביחסיות שבטית או תרבותית, מאשר מתנגדיה הפוליטיים משני הכיוונים. היא מכירה גם כי אצל כל פרט יכולים לדור בצוותא עקרונות מסדר ראשון לגבי העדפותיו הפוליטיות שלו (לרבות שיווי המשקל שהוא מאמץ לעצמו ומנסה להנחיל לאחרים בין קידום של אינטרסים פרטיים ומחויבות ציבורית), ועקרונות מסדר שני על האופן בו מותר לחברה לפעול כלפי כל חבריה. חסיד זכויות האדם הוא, ראשית כל, אדם שבחר לפעול במישור הציבורי-חברתי, שבחר לנסות להשפיע על חיי הקהילה וההתנהגות הפוליטית שלה. אדם כזה מקבל באופן אמיתי את האפשרות כי יהיו אנשים שיבחרו אחרת ממנו, וכי בחירות כאלה – באילו ציפים מסוימים – הן מותרות. הפונדמנטליסט הדתי כלל אינו מקבל עמדה כזאת, בעוד הפונדמנטליסט מן האסכולה השמאלית-ביקורתית מחזיק בחבל משני הקצוות, ומגייס לעזרתו תיאוריות חברתיות מסובכות: הכל כוחני ויחסי, פרט להעדפות הפוליטיות שלו.

לשניהם משותפת ההכחשה כי יש אפשרות שיש לה ערך מוסרי עצום, להפריד בין עקרונות מסדר ראשון ושני. שאדם יכול, בעת ובעונה אחת, להיות מחויב באופן מלא לערכיו הייחודיים (שאוילי הם פרי תרבותו הפרטיקולריסטית) אבל גם לקבל בדרך המימוש של ערכים אלה עליו לכבד גם ערכים והעדפות של אחרים. אפשרות זו הינה היסוד העמוק של מחויבות לאידיאל הייחודי, שאינו חובק כל, של זכויות האדם. לשני סוגי הפונדמנטליזם משותפת ההנחה כי "הכל פוליטי", וכי עקרונות מסדר שני הם רק כסות טקטית למאבק יעיל יותר לטובת עקרונות מסדר ראשון: חופש הביטוי הינו חופש לתת ביטוי לדעות שמוצאות חן בעיניך. חופש המצפון הינו החופש לעשות את שנראה לך מוסרי, גם כאשר החוק, שנתקבל באופן דמוקרטי ואשר אין בו פגם מוסרי אלא שהוא אינו תואם את עמדותיך הפוליטיות, קובע אחרת? לכן זועם השמאל בישראל על כי האגודה לזכויות האזרח לא הכירה בקיומה של זכות אדם לסירוב מצפוני בשטחים ובלבנון. לכן בירך השמאל – וזעם הימין – כי האגודה התייצבה בבית המשפט על מנת להגן על זכויות מגורשי החמאס להליך הוגן, ועל זכות משפחתו של מבצע הפיגוע בתל-אביב כי לא יפקדו עליהם את חטאת בנם המת. לכן בירך הימין – וזעם השמאל – על כי האגודה התייצבה למחות על מעצרים מינהליים ועינויים של אנשי ימין. השמאל והימין גם יחד מחו משום שתפישת מאבק אוניברסלית ומינימליסטית כזאת שוללת מהם את היכולת הבלעדית להסתמך על זכויות האדם ככלי לקידום מאבקים פוליטיים צרים.

אולם כוחן של זכויות האדם הוא בדיוק בכך – הן אינן שייכות בלעדית לאף גורם פוליטי מסוים. הן נועדו להבטיח לכולנו, יהיו החלומות הפוליטיים שלנו אשר יהיו, מסגרת שבה בחירותינו והעדפותינו יכובדו ככל שהדבר מתיישב עם הצורך לשמור על זכויות האדם של מתנגדנו ועל כיבוד העדפותיהם שלהם. זכויות האדם, לפי התפיסה הקלאסית, הן באמת של כולנו – וחשוב להשאיר אותן כך.